

Ə.Baxşəliyeva. "Dost" və "düşmən" konseptli ifadələr mətn kontekstində
// Əlyazmalar yanmır, 2022, № 1 (14), s.129-138.

UOT: 81; 81112.4

Əfsanə Baxşəliyeva
Bakı Slavyan Universiteti
Bakı ş., S.Rüstəm küç. 33
e-mail: afsana.baxsaliyeva@bk.ru

“DOST” VƏ “DÜŞMƏN” KONSEPTLİ İFADƏLƏR MƏTN KONTEKSTİNDƏ

Xülasə

Müxtəlif sistemli dillər olan ingilis və Azərbaycan dillərində “dost” və “düşmən” konsepti ifadə edən söz və ifadələr xüsusi bir lay təşkil edir. Tədqiqat obyektimiz olan hər iki dildə bəhs olunan konseptlər mətnlərdə öz əksini tapır. Bu mətnlər əsasən bədii mətnlərdir.

Bədii mətnlərdəki “dost” və “düşmən” konseptli ifadələr bir növ milli mahiyyət daşıyır. Hər iki xalqın dilində reallaşan mətnlər özü birbaşa milli mahiyyət kəsb edir. Təbii ki, bu tip mətnlərin tərkibində işlənən “dost” və “düşmən” konseptli ifadələr milli xüsusiyyəti ilə diqqəti cəlb edir.

Azərbaycan və ingilis ədəbiyyatında “dost” və “düşmən” konseptləri bədii ədəbiyyat nümunələrində ikili şəkildə təcəssüm edir. Əsərlərin əksəriyyətində iki qütb var. “Dost” və “düşmən” qütbləri.

Məqalənin yazılmasında müxtəlif elmi mənbələrdən istifadə olunmuşdur.

***Açar sözlər:** konsept, dost, düşmən, mətn, koqnitiv*

Giriş

Bildiyimiz kimi, dilin ən böyük vahidi mətn sayılır. Hər iki müxtəlif sistemli dildəki “dost” və “düşmən” konseptləri leksik vahidlərlə ifadə olunsalar da onların nitqdə var olması üçün mətn ortamı gərəkdir. Bəzən “dost” və “düşmən” sözləri işlənməyə belə mətn oxunarkən məhz söhbətin dostluq və düşmənçilik münasibətlərindən getdiyinin şahidi olur. Təbii ki, “dost” və “düşmən” konseptlərinin reallaşdığı mətnlər əsasən bədii mətnlər olur. Məhz bunun üçündə tədqiqatımızın bu yerində mətn dilçiliyi barəsində məlumat verməyi lazım bilir.

Müasir koqnitiv tədqiqatın mühüm sahəsi konsepsiyanın nitq tətbiqləri sistemində bədii mətnin əhəmiyyətini müəyyən etməkdir. Burada mətn (lat. *textus* - parça, pleksus) semantik əlaqə ilə birləşən, dil işarələrinin ardıcılığı kimi başa düşülən kifayət qədər mürəkkəb hadisədir. "Mətnin əsas vahidi bir əsas mövzu və ya ideyanı inkişaf etdirən bir neçə mənalı və sintaktik əlaqəli cümlələrin birləşməsindən ibarət olan superfrazə birliyi. Mətn aşağıdakı psixolinqvistik vasitələrə malikdir" [1, s. 263-270].

a) qrammatik (zaman və şəxsin vəhdəti, feil formalarının xüsusiyyətləri, modallıq və s.);

b) leksik ünsiyyət vasitələri (təkrarlar, sinonimlər və s.);

c) mövzu-rematik ardıcılıqlar;

d) əsas əlaqə (bütün elementlərin bir mövzuya tabe olması).

Bu xüsusiyyətlər sayəsində mətn forma və məzmun birliyi ilə xarakterizə olunur. Mətnə uyğunluğun ilkin əlamətləri təsvir edilə bilər ayrı-ayrı ifadələri müəyyənləşdirərək vahid mətn sistemində birləşdirməkdir. Bədii mətnə konseptual məna dilin konseptual strukturunu formalaşdıran şifahi və situativ representant və oppozisiya sistemi ilə ötürülərək dilin konseptual strukturunu təşkil edir, mətnin proporsional strukturu isə obyektiv dünyanın əks olunmasına və onun subyektiv psixi təsvirinə əsaslanır. Bədii mətnin konseptual təhlili və onun mahiyyətinin anlayışlar toplusu kimi başa düşülməsi koqnitiv stilistikanın əsas müddəalarından birinə - mətnin törətmə/qavrayışın ikili prosesi kimi başa düşülməsinə əsaslanır. Koqnisiya bütün mətnin və onun hissələrinin başa düşülməsinə kömək edir. Koqnisiya dedikdə biz biliyin özünü deyil, "qabaqcadan biliklərin" (o cümlədən adi "şüur") əldə edilməsi və istifadəsi prosesini – qavrayışa (xüsusən, emala) və bilik kimi istehsalat xidmət edən və müşayiət edən müxtəlif zehni əməliyyatları və dil ifadələrini nəzərdə tuturuq. "Koqnisiya" və "koqnitiv" anlayışlarına kifayət qədər fərqli mənalər verilir, bəzən koqnitiv artefaktlarından istifadə koqnisiyanın dərk edilməsinə kömək edir. "Ən məqbul olanı insanın dünyanı və özünü dərk etməsi prosesi kimi koqnisiyanı da ənənəvi şəkildə dərk etməsidir. Koqnisiya və konsept intuitiv "qabaqcadan dərk etmə" sferasında, anlayış isə rəşional və ya diskursiv sferada yerləşir" [7, s. 6]. Mətnin başa düşülməsinə onun elementlərinin daxili və xarici əlaqələrinin vəhdəti kimi mətnin strukturunun linqvistik təhlili də kömək, psixoloji təhlil, bədii mətnin təhlilinə koqnitiv yanaşma isə aşağıdakı amillərə əsaslanır:

1) ontoloji xüsusiyyətlər: mətn fəaliyyətinin kommunikativ xarakteri və onun strukturlaşdırılması;

2) bədii gerçəkliyin ideoloji və qnoseoloji mahiyyəti;

3) bədii sözün spesifikliyi - bədii əsərlərin dili milli dilin yaradıcı potensialının bütün realizasiyasını əhatə edən maksimum təzahürüdür;

4) yazıçının reallıq haqqında biliklərini ifadə edən mürəkkəb semantik əlamət kimi görünən, onun yaradıcılığında müəllifin fərdi dünya mənzərəsi şəklində təcəssüm olunan bədii mətnin yüksək dərəcədə antroposentrizmidir [3, s. 39-42]. Bədii mətnin linqvistik təhlili bədii nitqdə ayrı-ayrı müəlliflərin çoxsəviyyəli vahidlərdən stilistik cəhətdən hansı şəkildə istifadə etməsini müəyyən etməyə yönəlib. Mətnin kommunikativ məkanı onun bir və ya bir neçə təfsirçi tərəfindən interpretasiya imkanlarını və istiqamətlərini müəyyən edən proqnozlar və dominantlar sistemi əsasında təşkil olunur.

İngilis və Azərbaycan dillərindəki “dost” və “düşmən” konseptli ifadələr məhz mətn çərçivəsində reallaşır.

İfadənin mənası nə qədər az dəqiq olarsa, təfsirçi koqnitiv boşluqları doldurmaqda bir o qədər çox sərbəstlik əldə edir. “Beləliklə, interpretasiya koqnitiv prosesi kimi mətnin mənasının qarşılıqlı asılı mətnlərin çoxölçülü məkanında qurulması bir çox hallarda insanı əhatə edən reallığın mətndə nə üçün müəyyən şəkildə əks olunduğunu izah etməyə imkan verir” [8, s. 175]. Mətnin obrazlı-ritorik təşkilinin koqnitiv dilçiliyin kateqoriyaları ilə birlikdə tədqiqi müəllifin niyyətini daha adekvat interpretasiya ilə öyrənməyə imkan verir. Mətn qavrayışının invariantı linqvomədəni birliyin nümayəndəsi kimi oxucunun “koqnitiv bazasına” daxil olur. “Koqnitiv baza” termini dedikdə milli-mədəni mentaliteti anlayışların formalaşmasına və mövcudluğuna təsir göstərən müəyyən bir strukturlaşdırılmış məcburi biliklər toplusu, milli olaraq müəyyən edilmiş və minimuma endirilmiş konkret icma ideyaları nəzərdə tutulur [9, s. 64].

Mətnlərin koqnitiv-müqayisəli tədqiqinin bir hissəsi olaraq, bədii mətndə informasiyanın təqdim edilməsi üslubu, mətndə/nitqdə yerləşmə və strukturlaşma xüsusiyyətləri kimi səciyyələndirilən informativ məlumatların tərcüməsinin fərdi müəllif xüsusiyyətlərini ifadə etmək üçün “koqnitiv üslub” termini istifadə olunur. Məlumatın təqdim edilməsi üslubu koqnitiv əməliyyatlarının xüsusi seçimi və ya onların üstünlük verilən müxtəlif tipli mətnlərin qurulması və şərh proselərində istifadəsi ilə əlaqələndirilir. Koqnitiv dilçilikdə koqnitiv üslubun tədqiqi danışıq mətnində natiqin niyyətindən yekun nəticəyə kimi formalaşma yolunu izləməyə imkan verir. Verbalizasiya üçün müəllif tərəfindən seçilmiş dil forması məlumatlılıq prinsipinə əsaslanan bir konsepsiya anlayışı kimi çıxış edir. Eləcə də konsepsiyanın təmsili, konsept təsvirinin müəllif tərəfindən ekstralingvistik reallığın mənimsənilməsi prosesində formalaşması ilə əlaqədar olaraq bədii mətnə əks olunan obrazlılığa əsaslanır. Tədqiqatımızın koqnitiv-müqayisəli xarakteri belə bir fenomeni bədii konsepsiya kimi dünyanı milli identiklikdə hissiyyat qavrayışının qlobal mental (zehni) vahidi kimi nəzərdən keçirməyə və modelləşdirməyə və onun bədii mətnin konseptual sferasında rolunu müəyyən etməyə imkan verir. Mətn tipli elə ifadələr var ki, onlarda bütövlüklə dostluğun fəlsəfəsi əks olunur. Məsələn bu ifadə kimi: *Üç sədaqətli dost var: qoca arvad, qoca it və nağd pul (Bencamin Franklin).*

Mətn içərisində “dost” və “düşmən” konseptləri ən çox bədii əsərlərdə işlənir. İngilis və Azərbaycan dillərində “dost” və “düşmən” konseptli ifadələr mətn strukturunda bədii konsepsiyanın yaranmasında böyük rola malikdir. Nümunələr: *Məndən qabaqda getmə, mən sənə arxanə gedə bilmərəm. Məndən arxada gəlmə, mən sənədən qabaqda gedə bilmərəm. Mənimlə yanaşı addımla və mənim dostum ol! (Albert Ceyms).*; Əgər iki dost sizdən xahiş etsə ki, onların münaqişəsini həll edəsiniz, razılaşmayın, bu halda siz bir dost qazanmaq şansını əldən verəcəksiniz. Amma iki yad adam eyni xahişi sizdən etsə, razılaşın, bu halda yeni dost qazanacaqsınız. (Müqəddəs Oqastin); Kilometrlər bizi dostlardan ayıra bilərmi? Əgər biz sevdiyimiz bir kəslə bir yerdə olmaq istəyiriksə biz artıq onun yanında deyilikmi? (Riçard Bax). Düşməninizə dost olmaq üçün min şans verin, ancaq dostunuza düşmən olmaq üçün tək bir şans verməyin. (Atalar sözü); Əslində biz nə etdiksə özümüz etdik. Çünki kiçik bir əlaqəni eşq, iki söz danışanı özümüzə dost sandıq (Atalar sözü); *Tanrım sən məni dostlarımdan qoru, düşmənlərim onsuz da müəyyən.* (Bob Marli); Oğul, nəvə, dost, müttəfiq,

mənimlə bağlılığı olan hər kəs yaxşılığımın nəsibləndi. Səadətimin parlaqlığı və yüksəkliyi heç kimi unutmağa səbəb olmadı. Tərəfimdən hər vaxt, hər kəs layiq olduğu mükafat və hörmətə qovuşdu. Ulduzumun sönüklüyü zamanlarında əldə etdiyim təcrübələr, dostlara qarşı necə, düşmənlərə qarşı necə davranmaq lazım olduğunu mənə öyrətmişdi (Teymur-ləng); "Nothing but heaven itself is better than a friend who is really a friend". (*Plautus aka Titus Maccius Plautus*); "Cənnətdən başqa heç bir şey bir həqiqi dost qədər yaxşı deyildir." "I don't need a friend who changes when I change and who nods when I nod; my shadow does that much better." (*Plutarch aka Lucius Mestrius Plutarchus*); "A friend is one that knows you as you are, understands where you have been, accepts what you have become, and still, gently allows you to grow." — (*William Shakespeare*) "Bir dost, səni olduğu kimi tanıyan, harada olduğunu başa düşən, olduğun şəxsi qəbul edən və hələ də sənə böyüməyə imkan verən biridir." "Dəyişdiyimdə dəyişən və başımı salladığımda başımı sallayan bir dost ehtiyacım yoxdur. Kölgəm bunu daha yaxşı bacarır." "Friends are as companions on a journey, who ought to aid each other to persevere in the road to a happier life." — (*Pythagoras aka Pythagoras of Samos*) "Dostlar səyahətdə yoldaş kimidirlər, xoşbəxt bir həyat yolunda davam etmək üçün bir-birlərinə kömək etmək məcburiyyətindədirlər."; "A good scientist values criticism almost higher than friendship: no, in science criticism is the height and measure of friendship." — (*Francis Crick*); "Yaxşı bir elm adamı haradasa tənqiddə dostluqdan çox üstünlük verir. Xeyr, elmdə tənqid dostluğun yüksəkliyi və ölçüsüdür."; "A friend is one who overlooks your broken fence and admires the flowers in your garden." — (*Daniel Bernoulli*); "Bir dost, qırılmış çitinizi görməməzlikdən gələn və bağınızdakı çiçəklərə heyran olanlardan biridir."; "True friends aren't the ones who make your problems disappear. They are the ones who won't disappear when you're facing problems." (*Blaise Pascal*); "Həqiqi dostlar problemlərinizi aradan qaldıran deyil. Problemlərlə üzləşdiyiniz zaman yox olmayacaq şəxslərdir."

Mətn içərisində "dost" və "düşmən" konseptləri ən çox bədii əsərlərdə reallaşır. Sənət əsəri bədii konseptlərin məcmusudur. S.A.Askoldov anlayışları üç növə bölürdü: idraki (məntiqi), bədii və estetik cəhətdən şərtləndirilmiş. İdraki anlayışlar obyektləri və konkret təsəvvürləri əvəz edərək, dəyişdirilmiş obyektin təbiəti və ya mahiyyəti haqqında bəzi analitik və ya sintetik mühakimələri, fərziyyələri üzə çıxardır [2, s. 30]. İdraki anlayışlardan fərqli olaraq bədii anlayışlar "ictimai bilik konsepti, incəsənət konseptidir. L.V. Miller bədii konsepsiyani "təkcə fərdi şüura deyil, həm də müəyyən etnik-mədəni birliyin psixiko-mental sferasına aid olan mürəkkəb psixi formalaşma", "mədəni yaddaşda sabitləşmiş və yeni bədii mənaların formalaşmasında ferment və tikinti materialı kimi çıxış edə bilən universal bədii təcrübə" kimi müəyyən edir [10, s. 41-45]. Məhz bu baxımdan "dost və düşmən" konseptləri ən çox bədii mətnlərdə daşlaşıblar. Bədii mətnlərdə, xüsusilə, aforizmlərdə sabitləşmiş konseptlər xalqın şüur və təfəkküründə daha dərin kök salıblar.

Məhz bu baxımdan "dost" və düşmən" konseptləri ən çox bədii mətnlərdə daşlaşıblar. Bədii mətnlərdə, xüsusilə, aforizmlərdə sabitləşmiş konseptlər xalqın şüur və təfəkküründə daha dərin kök salırlar. O.E.Bespalova bədii konsepsiyani "bədii əsərdə və ya əsərlər toplusunda öz representasiyasını alan və ayrı-ayrı əşyaların və ya hadisələrin mahiyyəti haqqında müəllif olaraq düşüncələrini ifadə edir. Bizim anlayışımıza görə, bədii konsepsiya müəllifin bədii mətninin konseptual sferasının tərkib hissəsidir, o cümlədən xalqın şüurunda

əks olunan psixi xüsusiyyətlər və müəllifin qoyduğu əsərin süjet xətti çərçivəsində koqnitiv pragmatik cəhətdən əhəmiyyət kəsb edən hadisələrdir. "Konseptosfer" termininin elmə daxil edilməsi anlayışları müxtəlif sferalar təşkil edir və birlikdə milli dilin konseptual sferasını yaradır. Deməli, konsept terminində onun mental mahiyyəti aktuallaşır, bu sözün məzmun komponenti - müəyyən mədəniyyətə, millətə və müəyyən dövrə mənsub olan insanın dünyası haqqında biliyi ifadə edən anlayışdır, konseptosfer anlayışı isə həm fərdin, bütövlükdə insanların idrak potensialı, bilik və bacarıqlar fondu, mədəni təcrübəsi ilə bağlıdır. Buna görə də akademik D.S. Lixaçevin ideyasını inkişaf etdirərək, A.P. Babuşkin dilin konseptual sferasını müxtəlif tipli anlayışlar toplusu kimi təqdim edir: təfəkkür etmək üçün olan şəkillər, sxemlər, çərçivələr və ssenarilər [4, s. 50], Z.D. Popova isə konseptosferi konseptlərdən ibarət psixi sahə kimi başa düşür [12, s. 103]. Bütövlükdə milli dilin konseptosferinin strukturunun və dünyanın dil mənzərəsinin bütövlükdə və ayrı-ayrı fraqmentlərinin tədqiqi dünyanı təsnif edən və dünyanı kateqoriyalara ayıran və konseptuallaşdıran baza səviyyəsində anlayışların nisbətən tam paradigmasını aşkara çıxarmağa yönəlmişdir. Obyektlərin və vəziyyətlərin təsvirləri insanın konseptosferini təşkil edir və anlayış sferasının linqvistik ifadəni almış və işarələnmiş akustik konseptosferinə daxil olan hissəsi, konnotasiyalar əlavə olunmaqla dilin semantik məkanını təşkil edir. Məhz denotativ və konnotativ hissələrin birləşməsi sayəsində dilin semantik məkanı akustik işarələrin təsvirlərini xarici aləmdəki cisim və vəziyyətlərin təsvirləri ilə sıx əlaqələndirir [12, s. 214]. Dilin semantik məkanı linqvistik işarələrlə ifadə olunan konseptosferin bir hissəsidir. Dilin konseptosferinin və semantik məkanının sərhədlərinin müəyyənəşdirilməsi prinsipləri hələ də müasir dilçiliyin aktual məsələsidir. Məlumdur ki, semantik strukturları müəyyən edən konseptual strukturlara semantik sistem təsir edir. Konsepsiya həyata keçirdiyi semantik proqramın əsas parametrlərini müəyyən edir. Konseptosferin bu və ya digər zonasının formalaşması prosesində zonaya daxil olan konseptlərin xüsusiyyətlərinin əhəmiyyətli olduğunu vurğulayaq, konseptlərin məzmununda xalqların mədəni təcrübələrindəki fərqlər sabit olduğundan, tədqiqatlar göstərir ki, konseptlər onlara yad olan konseptosferin konseptləri ilə ziddiyyətə düşə bilər. Çox vaxt bu, müvafiq konseptlərin dəyər komponentləri uyğun gəlmədikdə özünü göstərir. Məhz konseptosfer konseptlə təşkil edilmiş dünya haqqında bilik strukturu kimi milli dilin konseptual dinamik məkanının müəyyən strukturunu nümayiş etdirməyə xidmət edir. Bədii mətnin konseptosferinin öyrənilməsi əsərdə konseptlərin təsvirlərini öyrənməyə, onların dil hadisələri ilə əlaqə növlərini müəyyən etməyə, eyni zamanda strukturca fərqli dillərə yayılması öyrənməyə imkan verir. Bədii konsepsiyanın məzmununun təsviri onun üzə çıxardığı mümkün qədər çox kontekstin müəyyənəşdirilməsinə əsaslanır, bu da onun semantik xüsusiyyətlərinin, verbalizasiya üsullarının maksimum sayını müəyyən etməyə imkan verir.

Konseptin şifahi ifadə üsullarından fərqli olaraq, bədii anlayışın şifahi ifadə üsullarının tədqiqi müəyyən edir ki, konsepsiya bədii mətndə xüsusi şifahi təyinat olmadan təqdim edilə bilər, onun mahiyyətini açan bir sıra situativ (kontekstual) xüsusiyyətlər vasitəsilə həyata keçirilir [11, s. 26-27]. Söz konseptdən fərqli olaraq bədii mətnə ancaq konkret maddi işarə vasitəsilə üzə çıxır. N.A. Besedina vurğulayır ki, söz linqvistik cəhətdən münasib bir anlayış deyil: a) söz bütün dillərdə bölünür; b) sözün fonetik sərhədləri kifayət qədər aydın şəkildə

müəyyən edilməmişdir və fransız funksionalistləri sözü fonemlərin cəmi kimi təqdim etmişlər" [5, s. 24-25].

Dilin leksik sistemi sistem xarakteri daşıyan milli konseptosferini qismən şifahiləşdirir, çünki ekstralingvistik reallığın sistemləşdirilməsi və kateqoriyalara bölünməsi prosesi bədii əsərin səhifələrində nümayiş etdirilən koqnitiv prosesidir. Bədii mətnlərdəki "dost" və "düşmən" konseptli ifadələr bir növ milli mahiyyət daşıyır. Hər iki xalqın dilində reallaşan mətnlər özü birbaşa milli mahiyyət daşıyır. Təbii ki, bu tip mətnlərin tərkibində işlənən "dost" və "düşmən" konseptli ifadələr milli xüsusiyyəti ilə diqqəti cəlb edir. Nümunələr: *"Don't walk behind me; I may not lead. Don't walk in front of me; I may not follow. Just walk beside me and be my friend."* – (Albert Camus); *"Arxamda yerimə, sənə yol göstərməyə bilərəm. Önümdə yerimə, səni izləməyə bilərəm. Sadəcə yanımda yeri və mənim dostum ol."* *"I don't need a friend who changes when I change and who nods when I nod; my shadow does that much better."* — (Plutarch aka Lucius Mestrius Plutarchus); *"What is a friend? A single soul dwelling in two bodies."* — (Aristotle). *"Bir dost nədir? İki bədəndə yaşayan tək bir ruh"*.

Bədii konseptin lingvistik hissəsinin bədii mətndə verbalizasiya yollarını müəyyən etmək üçün təhlilinin mühüm hissəsi həm mətnin özünün, həm də mətnlərarası əlaqələrin öyrənilməsidir. Ona görə ki, ədəbiyyatda mədəniyyət, təbiət, tarix, cəmiyyət, insan vahid "intertekst"ə daxil olur, nəticədə, bədii konsepsiyanın strukturunu təhlil edərkən, onun öyrənilməsinin kompleks metodologiyasına mətnlərarası metod da daxil edilir ki, bu da nəzərdən keçirilən hadisələrin əlamətləri kimi leksik vahidlərdə şifrələnmiş anlayışın müxtəlif səviyyələrini ayırmağa imkan verir. Bədii konseptin məzmunu ilə bədii sözün leksik mənası oxşar struktura malikdir. Bədii söz, ötürülən məlumatın xarakteri və həcmi baxımından, onun lüğətdə olan "prototipindən" əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. "Hər bir bədii söz qeyri-bədii sözdən ona görə fərqlənir ki, o, saysız-hesabsız fikirlərə, ideyalara və izahlara malikdir". Yazıçı iki zonalı – intensional (qabaqcadan düşünülmüş, sabit, sabit hissə) və implikasiyalı (hərəkətli, ehtimala əsaslanan hissəsi) olan mürəkkəb strukturlu bədii sözün leksik mənasından istifadə edərək bədii mətnə assosiativ mənalar, əlaqələr yaradır. Bədii konseptlə söz arasındakı mühüm fərqlər, bədii mətnə reallaşdırılan, lakin konseptuallaşdırılmayan kontekstual artan semantik xüsusiyyətlərdir, çünki mətnin bədii konseptinin məzmunu baxımından bədii sözün mənası çox yığcamdır. Konseptuallaşdırma konseptlərin "ifadəçisi" olan sözün mənasını genişləndirir; zehni əməliyyatların dəqiq planı mətnin kommunikativ-koqnitiv çərçivəsini təşkil edir. Fundamental fərqlər həm də bədii konsepsiya ilə lingvistik işarə arasındakı əlaqə ilə bağlıdır, çünki koqnitivistin qavrayışında bir dil vahidi bir anlayışa (hər hansı bir söz, o cümlədən xidməti söz) uyğun gəlir.

Beləliklə, dil vasitələrinin yollarının öyrənilməsi bədii konsepsiyanın verbalizasiyasını müəyyən edir və təbiətini təsvir edir. Bədii konsepti ifadə edən dil vahidlərinin mənalarının müəyyən edilməsi nəticəsində konseptlərin fəaliyyət göstərdiyi koqnitiv strukturlarının təsnifatında mühüm əhəmiyyət kəsb edən xüsusiyyətlər üzə çıxır.

"Dost" və "düşmən" konseptləri, əsasən bədii üslubda formalaşdığı üçün bədii konseptlərin özlərinəməxsus tipologiyası mövcud olur.

Hal-hazırda elmi ədəbiyyatda konseptlərin müxtəlif növləri müəyyən edilmişdir, lakin aşağıdakılara imkan verəcək ümumi qəbul edilmiş tipologiya yoxdur:

a) müxtəlif bədii konseptlər arasında əlaqələrin necə qurulduğunu təsəvvür etmək üçün:

b) şüurun vahidlərinin bir-biri ilə hansı şəkildə və nə dərəcədə operativ əlaqəli olduğunu öyrənmək. Məlum olduğu kimi, konsepsiya tipologiyasına müxtəlif yanaşmalar mövcuddur:

1) əqli tərbiyənin məcazi komponentinin abstraksiya dərəcəsinə görə: konkret bir şəkildən daha konkret obrazlar toplusunun ümumiləşdirilmiş təsəvvür edilən əvəzlənməsinə;

2) konkret-həssas bir görüntünün ötürülməsi üçün: vizual xarici xüsusiyyətləri olan əksər sözlərin mənası şəkillərdən istifadə edərək lüğətlərdə təsvir edilmişdir: düşündürücü şəkillər, sxemlər, hipernimlər, freymilər, insaytlar, ssenarilər, kaleydoskopik anlayışlar [4, s. 43-67];

3) yayınlana bilmə əsasında: ünsiyyət prosesində konseptin bir fərddən digərinə və bir mədəniyyətdən digərinə keçidi. Biz vurğulayırıq ki, yayınlana bilmə konseptlərin ən mühüm diskursiv xüsusiyyətidir, çünki bu əsasda aktiv və passiv ötürülən, məzmunu dəyişdirilə bilən və dəyişdirilə bilməyən, tərcümə oluna bilən və başqa formalara çevrilə bilməyən konseptləri müqaisə etmək olar [9, s. 17-18];

4) lingvistik təmsil üsullarına görə (leksik və kompozisiya-üslubi izahat və s.);

5) struktur tipinə görə: bir səviyyəli anlayışlar, çoxsəviyyəli: konseptual, obrazlı, əhəmiyyətli səviyyələr [6, s. 70] və seqment konseptləri, hansı ki, həm zehni mahiyyətin aktuallaşmasına kömək edir, və həm də fikrin məzmun komponenti, müəyyən bir mədəniyyətə, millətə, müəyyən bir dövrə aid olan insanın dünyası haqqında bilikləri ifadə edir;

6) təmsil tiplərinə görə (milli, qrup, fərdi).

Konsepsiya növlərinin siyahısı statik deyil və yeni bilik təmsil strukturları ilə yenilənir. Konsepsiyaların tipologiyası bədii konsepsiyanın mental məkanının müxtəlifliyini təsvir etməyə imkan verir. Yuxarıdakıları ümumiləşdirərək hesab edirik ki, konsepsiyaların tipologiyasının qurulmasının əsas prinsipi anlayışların aşağıdakı kimi diferensiallaşdırılması ola bilər: • semantik məzmunu görə: baza və mədəni; • nitqdə fəaliyyət tərzinə görə: sönən və alovlanan; • biliklərin təmsil strukturunun növünə görə: kadrlar, səhnələr, ssenarilər, və s.

İngilis və Azərbaycan dillərindəki “dost” və “düşmən” konseptləri mətn daxilində bədii konsept şəklində reallaşır. Məsələn, *Oğlanla qız heç vaxt dost ola bilməz. Əgər dost olmağa razılaşsanız sevgili olacaqsınız. Ayrılanda isə heç vaxt dost ola bilməzsiniz. (Lord Bayron). Nədir axı dostluq? Bizi heyratə gətirən bir söz, ilüziya. Xoşbəxt olduqda dahiyyə qaçan, pis anlarında sadəcə itən bir kölgədir dostluq. (O.Qoldsmi); Dostun kədərinə kədərənə bilərsən. Bu Asandır; amma dostun müvəffəqiyyətinə sevinə bilmək, möhkəm bir xarakter tələb edir. (Atalar sözü);*

*İt sənə dost olar, bir sümük atsan,
Namərd qədir bilməz, olsan da qurban.
Düşməninlə dost olana sən də bax bir düşmən kimi,
İlan üstə qonan milçək zəhərlidir ilan kimi.
Dost, sevgili. Getmə, getmə, görüm kimin yarısan;
Hansı bəxtəvərin vəfadarısan? (Qurbani) və s.*

Ümumiyyətlə, Azərbaycan ədəbiyyatında “dost” və “düşmən” konseptləri bədii ədəbiyyat nümunələrində ikili şəkildə təcəssüm edir. Əsərlərin əksəriyyətində iki qütb var. “Dost” və “düşmən” qütbləri. Klassik əsərlərə nəzər salsaq, Əssar Təbrizinin “Mehr və Müştəri” əsərini, S.Vurğunun “Vaqif” piyesini östərə bilərik. Əssar Təbrizinin Pyesdə Vaqifin dostları və düşmənləri iki qütbü təşkil edir. Düzdür, əsər tamamilə Sovet rejiminin reallıqlarını əks etdirir. Vaqifin dostu yalnız xalq kütləsi olmalı idi. Və yaxud İ. Əfəndiyevin “Dağlar arasında üç dost” əsərini östərə bilərik. Yenə Sovet ənənələri bu əsərdə qorunsa da əsərin konsepti dost, dostluqdur. Dildə əsas bədii anlayışların qrammatik düzülüşü konseptual çərçivə təşkil edir, leksik təsviri qəbul edən “keçirici” konseptual material burada əsas anlayış konseptual kateqoriya termini ilə əlaqələndirilə bilər. Baza konseptlərin qrammatik ifadə üsulu dil sistemində mərkəzi yer tutur. İngilis ədəbiyyatında “dost” və “düşmən” konsepti məşhur ingilis ədəblərinin əsərlərində verballaşmışdır. *“Dəyişdiyimdə dəyişən və başımı salladığımda başını sallayan bir dosta ehtiyacım yoxdur. Kölgəm bunu daha yaxşı bacarır.”* *“A friend is one that knows you as you are, understands where you have been, accepts what you have become, and still, gently allows you to grow.”* (William Shakespeare); *“Bir dost, səni olduğu kimi tanıyan, harada olduğunu başa düşən, olduğun şəxsi qəbul edən və hələ də sənə böyüməyə imkan verən biridir.”* *“A friend is one that knows you as you are, understands where you have been, accepts what you have become, and still, gently allows you to grow.”* (William Shakespeare).

Nəticə

Dil şüurunda isə qrammatik cəhətdən obyektivləşmiş konsept öz ətrafında digər verbalizasiya vasitələrini yığaraq mərkəzi yer tutur. Arxileksema və ya bu və ya digər leksiko-semantik assosiasianın identifikatoru və daha spesifik koqnitiv vahidləri ilə ifadə olunan əsas xarakterli anlayışlar var. Nəticədə struktur, funksional və koqnitiv tədqiqat metodlarının integrasiyasına ehtiyac yaranır. Mədəni sənət konseptləri - lingvistik əlamətlərlə idrak obyektləri arasında aralıq mövqe tutan koqnitiv-semioloji formasiyalar və buna görə şüurumuzun zehni qablaşdırmasını təmsil edən, dünyanın etno-kultural baxışını formatlayan, ədəbi mətnə dildə sınımış müəyyən bir mədəniyyətin simvolik olaraq doymuş əlamətlər, müxtəlif etno-lingvistik birliklərin təmsil etdiyi sosial-psixik aləmi əks etdirən unikal anlayışlardır.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Gibbs, R.W. Psycholinguistics and Mental Representations / R.W. Gibbs., Matlock Jr. and Teenie // Cognitive Linguistics. 1999. № 3. p. 263-270
2. Аскольдов, С.А. Концепт и слово / С.А. Аскольдов // Русская речь. Новая серия. Л., 1928. Вып. 2. С. 28-44.
3. Бабенко, Л.Г. Концепт и концептосфера в аспекте моделирования / Л.Г. Бабенко // Междунар. конгресс по когнитивной лингвистике: Сб. материалов 26-28

сентября 2006 года / Отв. ред. Н.Н. Болдырев; Федеральное агентство по образованию, Тамб. гос. ун-т им. Г.Р. Державина. Тамбов: Издво ТГУ им Г.Р. Державина, 2006. С. 39-42

4. Бабушкин, А.П. Типы концептов в лексикофразеологической семантике языка / А.П. Бабушкин. Воронеж: Изд-во Воронеж, ун-та, 1996. 104 с.

5. Беседина, Н.А. Морфологически передаваемые концепты: Монография / Н.А. Беседина; Федеральное агентство по образованию; Институт языкознания РАН, Тамб. гос. ун-т им. Г.Р. Державина, Белгор. гос. ун-т. М.; Тамбов: Изд-во ТГУ; Белгород: Изд-во БелГУ, 2006. 214 с.

6. Воркачев, С.Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт: становление антропоцентрической парадигмы в языкознании / С.Г. Воркачев // Филол. науки. 2001. № 1. С. 64-72.

7. Демьянков, В.З. Когниция и понимание текста / В.З. Демьянков // Вопросы когнитивной лингвистики. 2005. № 3. С. 5-10.

8. Карпухина, В.Н. Фрагмент анализа фрейма модальности как интерпретационной структуры для дискурса переводов стихотворения Р. Киплинга "If" / В.Н. Карпухина // Человек – Коммуникация – Текст. Барнаул, 1999. Вып. 3. С. 171- 178.

9. Красных, В.В. От концепта к тексту и обратно. К вопросу о психолингвистике текста / В.В. Красных // Вестник Моск. ун-та. Сер. 9: Филология. 1998. №1. С. 53-70.

10. Миллер, Л.В. Художественный концепт как смысловая и эстетическая категория / Л.В. Миллер // Мир русского слова, 2000. №4. С. 41-45

11. Новосельцева, В.А. О соотношении понятий «содержание художественного концепта» и «лексическое значение художественного слова» / В.А. Новосельцева // Проблемы вербализации концептов в семантике языка и текста: Материалы междунар. симпозиума. Волгоград, 22-24 мая 2003 г. В 2 ч.. Ч.2. Тезисы докладов. Волгоград: Перемена, 2003. С. 26- 28.

12. Попова, З.Д. Очерки по когнитивной лингвистике / З.Д. Попова, И.А. Стернин. Воронеж, 2001. 192 с.

Afsana Bakhshaliyeva

Expressions of “friend” and “enemy” in the text context

In English and Azerbaijani, which are languages of different systems, words and expressions expressing the concept “friend” and “enemy” form a special layer. The concepts discussed in both languages, which are the object of our research, are reflected in the texts. These texts are mainly literary texts.

The conceptual expressions “friend” and “enemy” in literary texts have a kind of national essence. Texts in the languages of both peoples are directly national in nature. Of course, the conceptual expressions “friend” and “enemy” used in such texts attract attention with their national character.

In Azerbaijani and English literature, the concepts of “friend” and “enemy” are dually embodied in fiction. Most works have two roles. “Friend” and “enemy” roles.

Various scientific sources were used in writing the article.

Key words: *concept, friend, enemy, text, cognitive.*

Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
İkram Qasimov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.